

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17289444>

Мухаммади Усмонов

*Ўзбекистон Республикаси Жамоат
хавфсизлиги университети профессори,
юридик фанлар доктори*

Ҳайитов Ҳасан Шерматович

*“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti”
Milliy tadqiqot universiteti “Ҳуқуқий фанлар”
кафедраси доценти, юридик
фанлар доктори*

Аннотация: Мақолада экологик таҳдидларнинг жамоат хавфсизлигига таъсири, экологик терроризм, ядровий терроризм, экоцид хавфидан атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, экотизим бус-бутунлигини сақлаш ва ушбу хавф-хатарларнинг олдини олиш ҳамда унга қарши кураш масалалари таҳлил қилинган ҳамда экология қонунчилигини такомиллаштиришга қаратилган тақлифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: экологик хавфсизлик, экологик таҳдидлар, жамоат хавфсизлиги, экологик терроризм, ядровий терроризм, экоцид, экотизм, атроф табиий муҳит, экология ҳуқуқи, экология қонунчилиги, экологик жиноятлар, табиий ҳалокат, техноген экологик ҳалокат.

Цивилизация тараққиётининг ҳозирги давр босқичида жамият ва табиатнинг ўзаро муносабати оғир таназзулга юз тутмоқда. Табиат ва жамият муносабатларидаги ушбу таназзул тўғрисида дунё ҳамжамияти бир қатор мураккаб муаммоларга дуч келдики, бу ер юзидаги барча мамлакатлар аҳолисининг миллий хавфсизлигига жиддий таъсир этмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев ҳақи тарзда таъкидлаганидек, “атроф-муҳит мувозанатининг бузилиши, табиий ресурслардан номутаносиб фойдаланиш, чиқиндиларга бепарво муносабатда бўлиш ва ифлосланиш экотизимларга ва аҳоли саломатлиги ва фаровонлигига, барқарорлик ва давлатлар хавфсизлигига таъсир қилиб, салбий оқибатларга олиб келмоқда. ...Тупроқ, сув ва ҳавонинг ҳаддан зиёд ифлосланиши, иқлим ўзгариши, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсидаги ташвишли ўзгаришлар экологик муаммони тараққиётга юз тутатган мамлакатларнинг хавфсизлигига жиддий таҳдид солаётган омиллардан бирига айлантирмоқда” [1].

Бу каби экологик хавф-хатарлар Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлигига ҳам салбий таъсир кўрсатиб, улар инсон саломатлигига жиддий путур етказмоқда, саноат, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариши унумдорлигининг пасайишига олиб келмоқда, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига, тоза ичимлик сувига бўлган эҳтиёжини тўла қондиришда қийинчиликларни келтириб чиқармоқда.

Шу сабабдан, миллий хавфсизликнинг энг хавф-хатарли турларидан бири ҳисобланган экологик хавфсизликнинг олдини олиш ва бартараф этиш цивилизация тараққиётининг бугунги босқичида миллий хавфсизлик ва барқарор ривожланишни таъминлаш ҳамда кишилиқ жамиятини сақлаб қолишнинг асосий талабларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Экологик талофатлар, экологик терроризм, ядровий терроризм, экоцид хавфидан атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва сифатини муҳофаза қилиш, аҳолининг қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, айниқса, экотизм бус-бутунлигини сақлаш ва ушбу хавф-хатарларнинг олдини олиш ҳамда унга қарши кураш энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Экологик хавфсизликнинг олдини олиш ва бартараф этиш бўйича мамлакатимизда кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Чунончи, Юртбошимизнинг “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” [2]ги фармонида “мамлакатимизда тупроқ унумдорлигини ошириш ва муҳофаза қилиш, аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш, атроф муҳитнинг ифлосланиш даражасини баҳолаш механизмларини такомиллаштириш, атроф муҳитни кузатиш, унинг ифлосланиш даражасини прогноз қилиш, ифлослантирувчи манбаларнинг ҳолати ва атроф муҳитга таъсири устидан мониторингни амалга ошириш, экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, шаҳар ва туманларда экологик аҳволни яхшилаш, «Яшил макон» умуммиллий лойиҳасини амалга ошириш, Республика ҳудудларида ўрмонлар майдонини кенгайтириш, суғориладиган ерларни эрозиядан ва мелиорация объектларини қум кўчишидан сақлаш учун ихота дарахтзорларини барпо этиш” каби чора-тадбирларнинг белгиланиши мамлакатимизда экологик хавфсизликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг преамбуласида дунё конституциялари преамбуласи амалиётида учрамайдиган қоида, яъни “мамлакатимизнинг бебаҳо табиий бойликларини кўпайтириш ҳамда ҳозирги ва келажак авлодлар учун асраб-авайлаш ҳамда атроф-муҳит мусаффолигини сақлашга астойдил аҳд қилиб, ушбу Конституцияни қабул қиламиз ва эълон қиламиз” [3] таҳриридаги норма ўрнатилди. Ушбу норма миллатимизнинг она табиатга бўлган эътиборининг ёрқин ифодаси, унга Асосий қонуннинг преамбуласиданоқ конституциявий мақом берилишидир.

Аҳоли фаровонлигини таъминлаш, миллий иқтисодиётни ривожлантириш, инсоннинг иқтисодий ҳуқуқларини рўйбга чиқаришнинг энг муҳим шартларидан бири ер ресурсларига нисбатан хусусий мулкчиликни ўрнатиш ва ҳуқуқий ҳимоясини

таъминлаш ҳисобланади. Ер ресурсларига нисбатан хусусий мулк ҳуқуқининг конституциявий кафолатлари жамият тараққиётини ҳаракатга келтирувчи муҳим омиллардан саналади. Шу сабабдан, Конституцияда ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавосига умуммиллий бойлик сифатида давлат мулкчилиги ўрнатилиши билан бир қаторда томорқа ерлари, аҳолига хизмат кўрсатадиган бинолар (кафе, ресторан, сартарошхона, кичик ишлаб чиқариш бинолари, магазинлар жойлашган ер участкалари) жойлашган ер участкалари, чет эл элчихоналари жойлашган ер участкаларига хусусий мулкчиликнинг белгиланганлиги алоҳида аҳамият касб этади. Чунончи, Конституциянинг 66-моддасида ер оқилона фойдаланиш ва уни умуммиллий бойлик сифатида муҳофаза қилишни таъминловчи шартлар асосида хусусий мулк бўлиши мумкин”, мазмунидаги қоида ўрнатилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49-моддасида “давлат фуқароларнинг экологик ҳуқуқини таъминлаш ва атроф муҳитга зарарли таъсир кўрсатилишига йўл қўймаслик мақсадида шаҳарсозлик фаолияти соҳасида жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун шарт-шароит яратиши, шаҳарсозлик ҳужжатларининг лойиҳалари қонунда белгиланган тартибда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилиши, давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ, атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириши, давлат Оролбўйи минтақасининг экологик тизимини муҳофаза қилиш ҳамда тиклаш, минтақани ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш юзасидан чоралар кўриши”, таҳриридаги қоидалар мустаҳкамланди.

Бундан ташқари, фуқароларнинг қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи, атроф табиий муҳитни муҳофаза этиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятлари, давлат органларининг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари билан боғлиқ вазифалар Конституция асосида тартибга солиниши лозим бўлган энг муҳим ижтимоий муносабатлар сирасига киради. Шу сабабдан, Конституциянинг бир қатор нормаларида “ҳар ким қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати тўғрисидаги ишончли ахборотга эга бўлиш ҳуқуқига эга (49-модда), фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий, маданий, илмий ва табиий меросини асраб-авайлаши шарт, тарихий, маънавий, маданий, илмий ва табиий мерос давлат томонидан муҳофаза қилинади (61-модда), фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар (61-модда), мол-мулкдан фойдаланиш атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, бошқа шахсларнинг, жамият ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини бузмаслиги керак (66-модда), давлат ёшларнинг маданий, экологик ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини таъминлайди” (79-модда) таҳриридаги нормаларнинг жой олганлиги давлат томонидан инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилишини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Конституцияда ижро органларининг экологик функциясига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, унга кўра “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий бойликларни ва биологик хилма-хилликни сақлаш, иқлим ўзгаришига, эпидемияларга, пандемияларга қарши курашиш ҳамда уларнинг оқибатларини юмшатиш соҳаларида ягона давлат сиёсати амалга оширилишини таъминлаши (115-модда), вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик жиҳатдан ривожлантиришни таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириши (123-модда)”, мазмундаги қоидаларнинг ўрин эгаллаганлиги ҳам шу мақсадларнинг рўёбга чиқишига хизмат қилади.

Экология ҳуқуқига оид махсус илмий адабиётларда билдирилган фикрларга кўра, жамоат хавфсизлигига хавф-хатар солувчи табиатни муҳофаза қилиш борасидаги ишлар унча қониқарли эмас, энг долзарб муаммолар экологик хавфсизликни таъминлашда камчиликларнинг мавжудлиги, экологик хавфли чиқиндилар тўпланиб қолиши ҳолатларининг кўп учраши, иқтисодий манфаатларнинг табиатни муҳофаза қилиш манфаатларидан устун қўйилиши, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш бўйича чора-тадбирларнинг етарли даражада молиялаштирилмаслиги, тизимга доир мавжуд қонунчилик базасининг ўта тарқоқлиги, соҳада юз берадиган ҳуқуқбузарликлар учун юридик жавобгарликнинг муқаррар эмаслигидан иборат.

Илмий адабиётларда экологик хавфсизлик тушунчаси масаласида турли ва бир-бирига қарама-қарши фикрлар учрайди. Масалан, Ш.Ю.Жўраевнинг фикрига кўра, экологик хавфсизликни таъминлаш талаблари атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш (экология)нинг бир қисми бўлиб ҳисобланмайди ёки унинг таркибида амалга оширилмайди. Ушбу соҳадаги ҳуқуқий муносабатларни экологик ҳуқуқий муносабатларнинг айнан ўзи деб, ҳисоблаш тўғри эмас, чунки экологик хавфсизлик шахс, жамият ва давлат хавфсизлигининг бир йўналишидир [4]. Аммо бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки, экологик хавфсизликни таъминлаш конституциявий, маъмурий, фуқаролик, жиноий ҳуқуқ соҳалари билан бир қаторда экология ҳуқуқининг ҳам муҳим объектларидан бири ҳисобланади.

Ж.Т.Холмўминовнинг таърифига кўра, экологик хавфсизлик – атроф табиий муҳит ҳолатини организмларнинг ҳаётий зарур эҳтиёжларига жавоб бера олиши ёки инсонлар учун соғлом, тоза ва қулай табиий шароитга эга атроф муҳит ҳолатидир [5]. А.К.Голиченковнинг таърифича, экологик хавфсизлик атроф табиий муҳитнинг шундай сифатига эришиш ва сақлаб туришдирки, бунда унинг омиллари таъсири инсон саломатлиги ва унинг табиат билан ҳамоҳанг бўлган самарали фаолиятини таъминлайди [6].

Экологик хавфсизликни кўпчилик муаллифлар табиатни муҳофаза қилиш, деб тор тушунадилар. Ваҳоланки, экологик хавфсизликнинг объекти анча кенг бўлиб, у табиий хавф-хатар натижасида инсон, жамият ва давлатнинг экологик манфаатларига

жиддий зарар етказиши, жамоат хавфсизлигига салбий таъсир кўрсатиши билан изоҳланади. Шундан келиб чиқиб, экологик хавфсизликни инсон, жамият ва давлатнинг экологик манфаатлари, жамоат хавфсизлиги, атроф табиий муҳитнинг, хусусан, моддий маданий мерос объектлари сифати бузилиши натижасида етказилган ва етказилиши мумкин бўлган зарарнинг олдини олиш ва бартараф қилиш ҳолати, деб тушуниш керак.

Экологик хавфсизлик тушунчасини очиб бериш экологик хавфсизликни таъминлаш тушунчасини англашга ёрдам беради. Махсус илмий манбаларда ушбу тушунча хусусида ҳам бир қатор тавсифлар берилган. Масалан, Ш.Ю.Жўраевнинг таъкидлашича, “инсон, жамият ва давлат манфаатларига хавф (тажовуз) атроф муҳит орқали ёки у томонидан етказилгани учун ҳам уни экологик хавф, бундай хавфларни олдини олиш ва бартараф этишга қаратилган фаолиятни эса экологик хавфсизликни таъминлаш, деб таърифлаш мақсадга мувофиқдир” [7].

Ушбу муаллиф томонидан экологик хавфсизликни таъминлашнинг батафсилроқ таърифи ҳам баён қилинган. Унга кўра, “экологик хавфсизликни таъминлаш деб, фавқулодда юз берадиган табиий ва техноген экологик хавф натижасида атроф табиий муҳит объектлари орқали инсонлар соғлиғи, ҳаёти ва мулкига, шунингдек жамият ва давлат манфаатларига талофат етказилишини олдини олишга ва келиб чиққан оқибатларни бартараф этишга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирларни амалга оширишга айтилади” [8].

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, экологик хавфсизликни таъминлаш тушунчасига табиат объектлари томонидан бўладиган хавфдан шахсининг, аҳолининг, ҳудуднинг, саноат ва табиат объектларининг ҳимояланганлик ҳолати, техноген ҳалокатларнинг олдини олиш, табиий офатлар оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ фаолиятни қамраб олади, деб таъриф бериш мумкин.

Экологик хавфсизликни таъминлаш атамасини тушунишда уни ҳуқуқий категория сифатида, шунингдек, давлат фаолиятининг маълум бир йўналиши (функцияси) ва инсон экологик ҳуқуқларининг бир кўриниши сифатидаги тушунча сифатида қараш керак. Экологик хавфсизликни таъминлаш атамаси бир қатор миллий қонун ҳужжатларида учрайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” [9]ги қонунида “экология хавфсизлигини таъминлаш” (3-модда), “экологик жиҳатдан хавфсизлиги” (4-модда), Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодекси [10]да “экологик хавфсизлик талаблари”, “атроф муҳитни муҳофаза қилиш, экологик хавфсизлик талабларига риоя қилиш” таҳририда, “Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида” [11]ги қонуннинг 6-моддасида “атроф муҳитни муҳофаза этиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш” таҳририда, Ер кодекси [12]нинг 2-моддасида “атроф табиий муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш, экологик хавфсизликни таъминлаш” таҳририда баён қилинган.

Экологик хавфсизликни таъминлаш тушунчасининг юридик табиатини аниқлаш учун ушбу институтининг ўзига хос хусусиятлари, унинг бошқа фаолият турларидан

фарқли жиҳатларини очиб бериш керак. Булар, биринчидан, экологик хавфсизликни таъминлаш атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш фаолиятининг бир йўналишини ташкил этади; иккинчидан, экологик хавфсизликни таъминлаш атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш фаолиятининг асосий тамойили сифатида ҳам қаралиши мумкин; учинчидан, экологик хавфсизликни таъминлаш атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш фаолиятига тегишли бўлиб, у миллий хавфсизликнинг таркибига киради.

Экологик хавфсизликка миллий хавфсизликнинг энг йирик муаммоси сифатида қараш лозим. Миллий хавфсизлик тизимида экологик хавфсизлик мажмуавий тизим бўлиб, муҳим ўринни эгаллайди, у жамият ва табиатнинг барқарор ҳолатини таъминлашга қаратилади. Шу сабабдан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги хавфсизлик кенгашига Экология, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги ҳам киритилган.

Экологик хавфсизликка таҳдид деганда, айрим табиат объектларини юқори даражада нобуд бўлиши, атроф табиий муҳитни жиддий ифлосланиши ва заҳарланиши ёки шикастланишига сабаб бўладиган ҳамда аҳолининг ҳаёти ва соғлиғига сезиларли даражада таъсир кўрсатадиган ҳолат назарда тутилади. Ёхуд, махсус илмий адабиётларда тўғри таъкидланганидек, “экологик хавфсизликка таҳдид деганда, айрим табиат объектларини юқори даражада нобуд бўлишига, атроф муҳитни жиддий ифлосланиши, заҳарланишига ёки шикастланишига сабаб бўладиган ҳамда аҳолининг ҳаёти ва соғлиғига кўзга кўринадиган даражада таъсир қиладиган ҳолатлар тушунилади” [13].

Экологик хавфсизлик ҳуқуқи тушунчасини очиб беришда иккита ҳолат, биринчидан, атроф табиий муҳитга таъсир характери ва кўлами, ва иккинчидан, шу таъсир натижасида сифати ҳалокатли ўзгарган атроф табиий муҳитнинг инсон, жамият ва давлат манфаатларига салбий таъсиридан келиб чиқиш лозим. Бунда табиатга таъсир ҳалокат деб қаралиб, ҳалокатга учраган табиат эса ўз навбатида инсон, жамият ва давлатга талафот келтиради. Мана шу ҳолатлар экологик хавф тушунчасини англатади ва ўз навбатида, экологик хавф ҳодисаси фавқулодда вазият сифатида баҳоланади.

Атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши, бузилиши, нобуд қилиниши ва исроф қилиниши хавфли тарзда содир этилса, унинг оқибатида инсон соғлиғи ва ҳаёти учун жиддий хавф туғилса, мулкӣ талафотларга олиб келса, жамиятда ижтимоий-иқтисодий беқарорлик келиб чиқса экологик хавф вужудга келган, деб ҳисоблаш мумкин.

Экологик хавф-хатар ҳодисалари юз берганда вужудга келадиган муносабатлар “фавқулодда ҳуқуқ ва мажбуриятлар” каби тушунчалар мазмуни билан ифодаланиб, “фавқулодда ҳолат” ҳуқуқий мақомини ўрнатишни талаб этади. Бу вазиятда давлатнинг экологик хавфсизликни таъминлаш функцияси аҳолини табиий ва техноген ҳалокатлардан ҳимоя қилиш ва вужудга келган талафотларни бартараф этишга қаратилади. Давлатнинг экологик хавфсизликни таъминлаш функцияси

нафақат атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда ундаги мувозанатни сақлаш, балки биринчи навбатда инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва соғлиғини таъминлашга хизмат қилиши керак.

Демак, Экологик хавфсизлик ҳуқуқининг объекти атроф табиий муҳитнинг сифати, инсон, жамият ва давлатнинг манфаатларидир. Экологик хавфсизликка таҳдид атроф табиий муҳитга қарши қаратилган бўлади ҳамда унинг сифати ёмонлашиши оқибатида инсон, жамият ва давлатнинг экологик ва бошқа манфаатларига талафот етказилади.

Экологик хавфсизликка тажовуз соладиган ҳолатларга техноген авариялар, портлашлар, табиий ҳодисалар ва офатлар, жониворларнинг оммавий қирғин қилиниши, ер, сув, ер ости ва атмосфера ҳавосининг ҳалокатли заҳарланиши ва бошқалар мисол бўлади. Экологик хавфсизликка тажовуз содир этилганда унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган фавқулодда экологик вазиятлар, экологик ҳалокатлар минтақаси, деб аталувчи махсус режимга эга бўлган ҳолатлар эълон қилинади.

Айтилганлардан келиб чиқиб, экологик хавф-хатар деганда, атроф табиий муҳит сифатининг жиддий бузилиши натижасида инсон, жамият ва давлатнинг экологик ва бошқа манфаатларига етказилиши мумкин бўлган ва етказилган жиддий (реал) ҳалокат тушунилади.

Шунга кўра, экологик хавфсизлик деганда, инсон, жамият ва давлатнинг манфаатларини атроф табиий муҳитнинг сифатини бузиш натижасида етказилган ёки етказилиши мумкин бўлган зарарларнинг олдини олиш ва бартараф этиш ҳолати тушунилади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб, экологик хавфсизликни таъминлаш деганда, фавқулодда юз берадиган табиий ёки техноген экологик хавф натижасида атроф табиий муҳит объектлари орқали инсон соғлиғи, ҳаёти ва мулкига, шунингдек жамият ва давлат манфаатларига талафот етказилишининг олдини олиш ва келиб чиққан оқибатларни бартараф этишга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар тизими тушунилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: Ўзбекистон, 2021, 383, 389-бетлар;
2. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082
3. Қонунчилик маълумотлар миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон
4. Жураев Ш.Ю. Ўзбекистонда экологик хавфсизликни таъминлашнинг назарий-ҳуқуқий масалалари: юрид. фан. номз. дисс. ...автореферати. –Т., 2012, 3-б.;

5. Холмўминов Ж.Т. Экологик таҳдидларнинг олдини олиш ва бартараф этиш ҳуқуқий муаммоларнинг илмий-назарий таҳлили. Монография. –Т.: ТДЮУ, 2016. 11-б.;
6. Голиченков А.К. Экологический контроль: теория, практика правового регулирования: Автореф. дисс. на соис. учен. степ. докт. юрид. наук. –М., 1992, 37-б.;
7. Жўраев Ш.Ю. Ўзбекистонда экологик хавфсизликни таъминлашнинг назарий-ҳуқуқий масалалари. Ю.ф.н. илм.даражасини олиш учун дисс. –Т., 2012, 30-бет
8. Ўша асар, 40-бет;
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси, 1993, 1-сон, 38-модда;
10. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz);
11. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1996, 9-сон, 128-модда; 2016, 52-сон, 597-модда;
12. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1998, 5-6-сон, 82-модда;
13. Правовое регулирование проблем безопасности. –М., 2002, 7-27-бетлар.